

6. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. – К.: Генеза, 2006. – С. 321 – 322.
7. Желтов В.В. Сравнительная политология: учебное пособие для вузов / В.В.Желтов. – М.: Академический Проект; Фонд «Мир», 2008. – С. 318.
8. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 618.
9. Медушевский А.Н. Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 650 с.

*Денисюк Світлана Георгіївна,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри політичних наук
НПУ ім. М.П. Драгоманова*

УДК 32.019

ПОБУДОВА ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ У СИСТЕМІ «АВТОРИТАРНА ВЛАДА–ОПОЗИЦІЯ»

В статті розглянуто політичну комунікацію в системі «авторитарна влада–опозиція». Описаний новий варіант комунікації (на основі теорії ігор), де демонструється проблема, що стоїть перед диктатором при переході до демократичного режиму.

Ключові слова: політична комунікація, влада, диктатура, демократія.

В статье рассмотрена политическая коммуникация в системе «авторитарная влада–опозиция». Описан новый вариант коммуникации (на основе теории игр), где демонстрируется проблема, которая стоит перед диктатором при переходе к демократическому режиму.

Ключевые слова: политическая коммуникация, власть, диктатура, демократия.

In the article political communication is considered in the system «authoritarian power–opposition». The new variant of communication (on the basis of games theory) is described, where a problem which stands before a dictator in transition to the democratic mode.

Key words: political communication, power, dictatorship, democracy.

Влада є найважливішим атрибутом політики, вона сприяє ефективному задоволенню загальнозначущих, групових та індивідуальних інтересів. Тому влада виступає головним об'єктом боротьби між групами, партіями, індивідами. В цій боротьбі політичні діячі використовують найрізноманітніші засоби, враховуючи, звичайно, рівень політичної культури суспільства, існуючий політичний режим тощо. Однак, важливою для політичного лідера є й проблема збереження влади, й можливість в певний момент піти з владного олімпу з найменшими втратами. В процесі як завоювання, так і утримання влади, на нашу думку, сьогодні провідна роль належить політичній комунікації, але її конкретно розуміння в плані постановки проблеми статті, набуває особливого сенсу.

Слід зазначити, що від оптимально побудованої політичної комунікації на різних рівнях залежить й швидкість розв'язання проблем в державі, діяльність самих політиків тощо. Нажаль сьогодні для науковців і пересічних громадян є очевидним, що українські політичні лідери не можуть налагодити комунікацію між собою і створити сприятливі умови для співпраці. Більш того, можна стверджувати, що їх комунікація є конфліктною і це заважає їм розв'язувати нагальні проблеми.

В науковій літературі існує досить багато праць, присвячених дослідженню різних форм і засобів політичної комунікації. Варто зазначити, що складність аналізу дослідницької літератури щодо комунікації пов'язана з тим, що цей феномен розглядається в різних розділах суспільних наук: психології, філософії, політології, соціології, антропології, педагогіки, культурології. Комунікація є робочим інструментарієм в лінгвістиці, журналістиці, риториці, семіотиці, інформатиці, теорії мас-медіа і масової комунікації.

Цікавими є праці, в яких автори розкривають природу комунікації як результат суспільного розвитку, визначають категоріальний апарат, специфіку процесу комунікації в політичній сфері, моделюють інформаційно-комунікаційний процес, досліджують основи аналізу політичних систем і визначають місце і ролі інформаційно-комунікаційних процесів у їхньому розвитку. До них відносять праці українських, російських (В. Андрущенко, О. Бабкіна, М. Бахтін, В. Бебик, Ю. Буданцев, В. Горбатенко, В. Корнієнко, Г. Почепцов, А. Соловійов, В. Смолякова, С. Телешун, В. Терін, А. Шиян та ін.) [1; 2; 3; 4] і зарубіжних (Ж.-М. Коттре, Ч. Кулі, П. Лазарсфельд, Г. Лассуелл, М. Маклюен, Ю. Хабермас, П. Шаран, Р.-Ж. Шварценберг та інших) вчених.

Для нашого дослідження також цікавими є праці, в яких піднімається проблема механізмів переходу від диктатури до демократії, оскільки це створює, так би мовити, «поле» для боротьби за владу в сучасній Україні. Згадана проблема сьогодні вивчається науковцями досить інтенсивно, особливо закордонними фахівцями [5; 6]. Однак варто зауважити, що в цих роботах розглядали переважно економічні аспекти переходу до демократії [7; 8; 9; 10]. Так було досліджено, який вибір здійснює як заможна еліта, так й бідні агенти. Вважалося, що й бідні, й заможні агенти були ідентичними, проте заможна еліта часто має правителя (або диктатора), який є особою, яка вибирає. У цих випадках економічний підхід щодо опису умов для демократизації може бути не вірним, тому що виникає завдання щодо прогнозування поведінки окремої особи.

На наш погляд, існує проблема, яка суттєво впливає на вибір диктатора (правителя) – проблема безпеки самої персони диктатора в тому випадку, коли опозиція приходить до влади. Тому диктатор здійснює свій вибір як окрема особа, тоді як опозиція здійснює вибір за механізмом колективного рішення. Таким чином цей політичний конфлікт між диктором та опозицією, на наш погляд, є прикладом конфлікту «індивідуум–колектив».

Отже, політичну комунікацію досліджують досить інтенсивно і в різних системах: між політичною елітою і суспільством, між різними гілками влади, між громадянським суспільством і владою тощо. Однак недостатньо наукових розробок щодо комунікації між представниками авторитарної влади та існуючою опозицією в умовах переходу до демократії. Тому в нашій статті розглянемо комунікацію саме в системі «авторитарна влада–опозиція», оскільки перехід влади від одної політичної сили до іншої часто призводить до повної втрати всіх ресурсів. До того ж сучасні взаємини в системі «влада–опозиція» характеризуються гострою недовірою, що призводить до нестабільності й навіть певної небезпеки в країні.

Почнемо з розгляду поняття «опозиція». Опозиція (в перекладі з лат. *opositio* – протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, політичної системи в цілому [11, с. 428]). В нашій статті під поняттям «опозиція» ми маємо на увазі угруповання партій, що протистоїть правлячим політичним силам.

У політичній практиці і науці визначаються різні види і форми політичної опозиції. Так, стосовно системи влади вони є: лояльні і нелояльні; за місцем дії – парламентські і непарламентські; за способом дії – системні і системно-орієнтовані тощо. Звичайно, ці види і форми залежать від потенціалу політичних конфліктів, від міри його реалізації в політичному процесі. В нашому варіанті мова йде про конфлікт, який становить реальну загрозу консенсусу з основних питань, що може призвести до революційних рухів тощо.

Після розпаду СРСР умови для безпеки самого диктатора були принципово змінені. Наприклад, суди над диктаторами та арешт їх банківських рахунків сьогодні є звичайною

справою. Тому загальні моделі для взаємин «диктатор–опозиція», на нашу думку, є подібними до варіанту «дилеми ув'язненого» з теорії ігор, але не можуть описати сучасну ситуацію.

Зокрема, сьогодні такі механізми, як отримання притулку для правителя та гарантії від армії, які аналізує Саттер, не можуть бути використані экс-диктатором для отримання гарантії власної безпеки. На наш погляд, тільки тоді, коли диктатор створює нові соціальні та економічні інститути, то формуються сприятливі умови для комунікації з опозицією, і він отримує шанс досягти власної безпеки.

Для умов України це завдання є надзвичайно актуальним, тому що сьогодні чітко визначилися кланові структури, які стимулюють формування в країні авторитарної структури влади. Ми бачимо також приклад Росії, де влада демонструє характерні авторитарні ознаки. Тому, на наш погляд, є доцільним описати новий варіант політичної комунікації – гра «диктатор–опозиція», де демонструється проблема у виборі диктатора перед переходом до демократичного режиму.

Почнемо з визначення самого поняття «політична комунікація». Досить вдалими є визначення О. Карасьової, яка вважає, що «...політична комунікація – це процес передачі, обміну політичною інформацією, яка структурує політичну діяльність, надає їй нове значення, формує громадську думку, забезпечує процес політичної соціалізації громадян з урахуванням їх потреб і інтересів, процес обміну політичною інформацією, сенсами, новинами між владою і суспільством, між політичними акторами з метою досягнення розуміння і згоди» [12]. На наш погляд, коротко політичну комунікацію можна охарактеризувати як процес обміну політичною інформацією в межах певної політичної системи, як певну взаємодію і діяльність. Нагадаємо, що в нашому випадку цікавим є взаємодія саме в системі «авторитарна влада–опозиція».

Щодо нашого варіанту гри (згідно із термінологією теорії ігор) – «авторитарна влада–опозиція», то нагадаємо, що мова буде йти про застосування математичних моделей і понять теорії ігор в політології. Приступаючи до моделювання політичної комунікації у взаєминах «авторитарна влада–опозиція» нагадаємо, що теорія ігор є теорією прийняття рішень групою учасників. Варто відмітити, що в теорії ігор завжди передбачається виконання гіпотези раціональної поведінки, згідно із якою кожний з гравців намагається шляхом вибору своєї стратегії максимізувати свій вигравш.

На наш погляд, тут необхідно нагадати деякі поняття вищезгаданої теорії.

Рівновага Неша (НР) – це концепція рішення гри, яка найчастіше використовується в політичній економіці. Сукупність стратегій гравців називається рівновагою Неша, якщо нікому із гравців не вигідно змінювати свою стратегію при умові, що решта гравців також не змінюють своєї стратегії.

В *рівновазі Штакельберга (Шт)* очікування різних гравців формуються, виходячи з різних принципів. Перший гравець орієнтується на індивідуально-оптимальні відповіді партнерів, знаючи їх переваги, а решта гравців грають, як в рівновазі Неша, непередбачливо реагуючи на його хід і на ходи один одного. Рівновага Штакельберга може виникнути, наприклад, коли один з гравців здійснює свій вибір раніше за інших і знає їх цілі.

Парето-оптимальна ситуація (оптимум по Парето). Вектор стратегій всіх гравців називається *Парето-оптимальним*, якщо не існує іншої ситуації, в якій всі гравці вииграють не менше і хоч би один гравець виграє суттєво більше [13].

Так, гра розглядається за умови повної інформації і в нормальній формі між двома агентами: диктатором (правителем) і опозицією (яка розглядається як один «колективний» агент). Диктатор має дві стратегії: «піти» або «залишитися». Відповідно опозиція має також дві стратегії: «покарати» або «заохотити».

Вибір часу подій є таким, як зазначено нижче. Гра починається природою, яка вибирає вид агентів. Типи спостерігаються для обох агентів. До того ж обидва агенти вибирають стратегії одночасно.

Як буде показано нижче, змодельована гра може мати різний вибір часу, але всі варіанти вибору часу приводитимуть до того ж результату.

Виграші агентів наведено в Таблиці 1.

Таблиця 1. Виграші у грі «диктатор – опозиція»

Диктатор		Опозиція	
		Покарати	Заохотити
Піти	1	4	3
	РДС, Шт-Р, НР		2
Залишитися	3		4

Почнемо з виграшів для диктатора, які є такими: найбільше значення для виграшу є у тому випадку, коли диктатор вибере стратегію «залишитися» і опозиція вибере стратегію «заохотити» (це найкращий варіант для будь-якого правителя). Мінімальний виграш має місце у разі, коли диктатор вибере стратегію – «піти» і опозиція вибере стратегію «покарати». Співвідношення між іншими виграшами для диктатора є очевидним.

Виграші для опозиції є такими: найбільше значення виграшу є для випадку, коли опозиція вибере стратегію «покарати» і диктатор – стратегію «піти» (це, звичайно, «мрія» будь-якої опозиції). Мінімальний виграш буде для випадку, коли диктатор обере стратегію «залишитися» і опозиція вибере стратегію «заохотити». Співвідношення між іншими виграшами для опозиції є очевидним.

Відзначимо, що ми обмежилися тільки числовими значеннями виграшів, тому що в цій грі є важливим тільки співвідношення між виграшами. Обидва масштаби виграшів можуть бути нелінійними, але обидва повинні монотонно зростати. Виграші для диктатора і опозиції не є порівняними між собою.

Аналізуючи гру, ми бачимо, що всі пари стратегій мають оптимум Pareto. Ми розглядаємо тільки випадок чистих стратегій, тому що правитель може зробити вибір тільки один раз.

Вибір стратегій – «залишитися, покарати» є аттрактором для цієї гри, тому що це є:

1. Рівновага в домінуючих стратегіях – РДС (байдуже, хто почне перший, щоб виключити стратегії, що превалюють).
2. Рівновага Штакельберга – Шт-Р (байдуже, хто почне перший, щоб зробити вибір).
3. Рівновага Неша – НР.

Цей аттрактор стійкий в тому сенсі, що зміни виграшів одним агентом не будуть приводити до заміни стратегії, яка буде обиратися іншим агентом.

Іншими словами, у цій грі байдуже, хто саме робить перший хід. Наприклад, чи правитель почне першим, щоб зробити вибір, чи опозиція почне першою, щоб зробити свій вибір – ігрове рішення не змінюється.

Інтерпретуючи результат гри, можна побачити, що диктатору не вигідно обирати стратегію – «піти». Відповідно, ця стратегія є нераціональною (невигідною) для диктатора.

Оскільки вибір стратегії визначають обидва агенти в рівній мірі, обидві сторони – й правитель, й опозиція – мають вплив на ситуацію в рівному ступені. Цей результат, можливо, є дещо несподіваним, як правило, вважається, що диктатор пригнічує опозицію. Натомість завжди вважалося, що опозиція функціонує під тиском, і що опозиція завжди прогресивна. Однак, як показано вище, обидва агенти – й правитель, й опозиція – несуть однакову ступінь відповідальності за подальший розвиток ситуації в країні.

Ми можемо навести деякі історичні приклади, що підтверджують вище описану ситуацію. Так, пригадаємо Францію 1793 року, Росію 1917 року, Латинську Америку тощо.

Як відомо, сьогодні демократичні країни можуть надавати підтримку опозиції двома шляхами. Перший шлях є екзогенним: війна і прямі військові дії. Наприклад, А. Гітлер

(Німеччина), С. Мілошевич (Югославія), Мулла М. Омар (Афганістан), Саддам Хусейн (Ірак). «Історичні експерименти», які були здійснені останніми роками, показали, що «шлях війни» – це неефективний метод розв'язання «проблеми диктатури».

Другий шлях є також екзогенним: економічні санкції щодо країни і зовнішня підтримка (економічна й політична) опозиції. Цей «економічний шлях» є так само неефективним методом для розв'язання «проблеми диктатора», що можна побачити на таких прикладах, як Куба, Білорусь, Ірак, Іран і Північна Корея.

Є багато прикладів в останні роки, коли життя диктатора або його свобода виявлялися під реальною загрозою після демократизації в країні. Іншими словами, є сьогодні багато фактів, що опозиція після демократизації вибрала б стратегію «покарати». Долі Н. Чаушеску (Румунія), Е. Хоннекера (колишня «демократична» Німеччина), А. Піночета (Чилі) і С. Хусейна (Ірак) є переконливими тому доказами.

Таким чином, зрозуміло, що сьогодні не існує таких методів для демократизації, коли «сильний» диктатор захотів би піти добровільно (випадок «слабкого» диктатора розглянуто нижче). Цікаво, як діятиме Ф. Кастро (Куба), О. Лукашенко (Білорусь), П. Мушараф (Пакистан), М. Ахмадінежад і Аль Хомені (Іран), Ким Ченир (Північна Корея), які є «сильними» диктаторами? Зрозуміло, що відповідь все ще лишається відкритою.

Тепер сконструюємо політичні механізми для випадку «слабкого» диктатора. Як показано вище, наявним є політичний конфлікт в комунікації між особою (диктатор або правитель з однієї сторони) і соціальною групою (опозицією) з іншої. Тому розв'язання цього конфлікту можливе тільки за умови зміни стратегій обома агентами.

Наприклад, вірогідний механізм для демократизації може бути таким.

На першій стадії здійснюється вплив на диктатора, як на окрему персону, – його стимулювання прийняти рішення «піти», що є метою цієї стадії.

На другій стадії метою для дій є вже опозиція. В межах цієї стадії повинна бути отримана безпека для диктатора. Правитель проводить (можливо, спільно із екзогенними агентами, наприклад, розвиненими країнами) певний набір дій для стимулювання опозиції до вибору стратегії «заохотити» в тому випадку, коли правитель вибрав би стратегію «піти». Оскільки під час цієї стадії діяльність правителя здійснюється на рівні соціальних груп, то диктатор може створити нові соціальні і економічні інститути або привілеї. Цей шлях демократизації добре описаний в працях таких зарубіжних вчених, як Асемоглу і Робінсон [5; 6]. Відзначимо, що тільки тоді, коли правитель створює «нові» інститути, він може увійти до того ж суспільного рівня, на якому вже є опозиція: тільки в такому випадку правитель отримує суспільні інститути, які працюватимуть після того, як він залишить владне місце (оскільки опозиція повинна знищити «старі» інститути диктатури).

Внаслідок цього механізму умови для забезпечення безпеки правителя будуть отримані тільки в тому разі, коли виграші для опозиції будуть змінені. Відмітимо, що вище описаний метод може бути застосований тільки для «слабкої» диктатури, тобто у випадку, коли умови для ринку і демократії вже існували ще під час диктатури (власне, саме диктатор і зацікавлений в тому, щоб їх створити, оскільки тільки такі інститути й зможуть існувати при демократії, – а «диктатор у відставці» зможе на них опиратися).

Нагадаємо, що механізм для підтримки диктатора після перемоги опозиції запропонував Саттер, який розглядав роль військової загрози як стійкого чинника для демократизації [10]. На наш погляд, цей механізм теж може слугувати можливим варіантом для вище описаного проекту.

Найбільший успіх в процесі демократизації був отриманий саме при використанні описаного нами методу. Демократизацію в СРСР здійснили саме у ті дві стадії, які вище описані. Так, на першій стадії було здійснено вплив на М. Горбачова, як на особистість: Нобелівська Премія Миру, PR-акції у всьому світі, підтримка його починань і його особисто з боку еліти в розвинених країнах, інформація щодо «рівня життя» в розвинених країнах, наукові звіти про «видатні перспективи» для економіки СРСР тощо. Під час другої стадії було створено набір «нових» суспільних інститутів: ринок, президент, парламент, вибори,

повна інформованість населення («гласність»). Під час цієї стадії найсильніша установа – Комуністична партія – була зруйнована.

Демократизація також була проведена Генералом Ф. Франком (Іспанія), але він не отримав гарантії для власної безпеки, і демократизація за його планом була проведена вже після його смерті.

На відміну від Ф. Франко, у разі, коли гарантії безпеки диктора були отримані, правитель сміливо проводив дії, спрямовані на демократизацію. Це ілюструють такі приклади, як Балтійські країни колишнього СРСР – Латвія, Литва і Естонія.

З цієї токи зору цікаво розглянути політичну ситуацію й в сучасній Росії. Поглянемо спочатку, як саме Б. Єльцин забезпечив гарантії власної безпеки та безпеки бізнесу своїх близьких. Перш за все, він довго шукав «наступника» та перевіряв можливі кандидатури: Примаков, Степашин тощо. Нарешті зупинився на В. Путіні, у якого на той час не було міцних кланових зв'язків та підтримки. Мало того, умовно «гарантуванням» для Б. Єльцина стала також та обставина, що керівником Апарату Президента залишався практично весь перший термін у В. Путіна все той же С. Волошин, який виконував ці ж обов'язки і при Б. Єльцині. А на другий термін цю посаду зайняла особа, яка є родичем Б. Єльцина (за даними російських ЗМІ). Таким чином, Б. Єльцин та його клан (включаючи його рідних) отримали гарантію безпеки.

Що ж стосується В. Путіна, то гарантіями його безпеки (і безпеки його клану) є такі: 1) В. Путін є лідером фракції в Державній Думі Росії, яка має понад 2/3 членів, тобто володіє пакетом, який здатний подолати «вето» Президента, 2) пост Прем'єр-Міністра. На нашу думку, цього для Росії цілком достатньо. Цікаво, що за цих умов в Росії політична комунікація формується протягом вже майже 20 років так, що, як мінімум перший термін, діючий Президент є «слабкою» політичною фігурою і тому змушений займатися інтеграцією у вже існуючу олігархічно-кланову структуру Росії.

В Україні ж умови суттєво відрізняються. Зокрема, на наш погляд, тут відсутній політичний механізм передачі влади. Пригадаємо: Л. Кравчук – Л. Кучма – В. Ющенко: передача влади завжди проходила шляхом не узгодженої комунікації, а навіть прямої конфронтації. Однак сьогодні в Україні поступово встановлюються механізми «гарантування кланової безпеки» при зміні політичної влади. Наприклад, «помаранчева» влада спочатку намагалася різко обмежити владу попередніх кланів, однак вже через півроку Партія регіонів та інші політичні сили знову отримали умови для свого нормального функціонування.

Нарешті, всі проекти нової Конституції також створюють механізми для того, щоб кланові структури «почували» себе добре, незалежно від існуючої влади та від зміни її представників.

Як варіант реалізації цієї гри розглянемо «Помаранчеві події» у 2004 році. На наш погляд, ці події «помаранчевої революції» розгорталися відповідно гри, що описана вище. Опозиція приходила до влади із гаслами, які відповідали вирашам, зазначеним в Таблиці 1. Для правлячого клану це становило справжню небезпеку, особливо за умови, коли переможці повели «війну на знищення» щодо «старої влади» та «старих олігархів». Однак дуже швидко виявилось, що економіка не терпить різких змін: результати дуже швидко привели до зниження економічних показників. Крім того виявилось, що неможливо вести «війну проти корупції», з одного боку, а, з іншого боку, займатися тим, що намагалися відібрати собі майно «старих олігархів» (які отримали його в рамках тодішнього законодавства).

Таким чином, урок «помаранчевої революції» досить швидко виявив, що необхідно в Україні будувати такі суспільно-економічні інститути, які б забезпечили умови для цивілізованої політичної комунікації у всіх системах і комфортного функціонування олігархічних кланів за будь-яких умов зміни політичної влади.

Отже, на наш погляд, представлена ігрова модель може слугувати основою для побудови математичного опису потужних політичних комунікативних технологій для здійснення демократизації. Проблема демократизації є вельми актуальною, тому що сьогодні

не використовувалися ефективні комунікативні методи, окрім прямого військового втручання. Крім того, після здійснення репресій будь-який диктатор повинен здійснити описану вище гру, оскільки він знає, що не може бути отримана його безпека. Таким чином, сьогодні ми маємо певне протиріччя: Асмоглу і Робінсон показали, що репресія – це загальний механізм, який постійно та широко використовується диктатором при управлінні. Однак для розв'язання цієї проблеми й можуть бути використані описані вище результати.

Як випливає із отриманих результатів, методи для впливу на диктатора повинні містити як урахування переваг правителя як особи, так і здійснення впливу на те оточення правителя, яке суттєво на нього впливає. В перспективі побудована нами ігрова модель може бути використана в різних комунікативних системах. Особливо цінним є те, що на її основі взагалі можна будувати потужні оптимальні комунікативні технології.

Література:

1. Буданцев Ю. А. Социология массовой коммуникации. – М.: МНЭПУ, 1995. – 386 с.
2. Малаканова О. А. Политическая коммуникация / Структура и динамика российского электорального пространства (Круглый стол) // ПОЛИС. – 2000. – № 2. – С. 99–101.
3. Смолякова В. В. Коммуникативное пространство как объект политологического анализа // Вестн. МГУ., Сер. 18. Социология и политология. – 2001. – № 1. – С. 19–29.
4. Терин В. П. Массовая коммуникация. Социокультурные аспекты политического воздействия. Исследование опыта Запада. – М.: Изд-во Института социологии РАН. – 1999. – 170 с.
5. Acemoglu, D., Robinson, J. A., 2001. A Theory of Political Transitions. American Economic Review 91(4), 938–963.
6. Acemoglu, D., Robinson, J. A., 2006. Economic Origins of Dictatorship and Democracy. – Cambridge: Cambridge University Press.
7. Gregory P. R., Schroder Ph.J.H., Sonin K. Dictators, Repression and the Median Citizen: An «Eliminations Model» of Stalin's Terror (Data from the NKVD Archives). CEFIR / NES Working Paper series. Working Paper No 91. November 2006.
8. Przeworski, A. (2004). Democracy and Economic Development, In Mansfield, E. D. and Sisson, R. (Eds.), The Evolution of Political Knowledge. Columbus: Ohio State University Press.
9. Шиян А.А. Теоретико-ігровий аналіз раціональної поведінки людини та прийняття рішень в управлінні соціально-економічними системами. Монографія. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2009. – 404 с.
10. Sutter D. (1995) Settling Old Scores: Potholes along the Transition from Authoritarian Rule. The Journal of Conflict Resolution, Vol. 39, No. 1, pp. 110–128.
11. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
12. Карасева Е. В. Информационная политика органов исполнительной власти современного мегаполиса: особенности ее формирования и реализации (на примере деятельности Москвы): Автореф. дис. ... канд. полит. наук. – М., 2004. – С. 17.
13. Денисюк С. Г., Шиян А. А. Моделирование политических процессов // Прикладна політологія: навч. посіб. / За ред. В. П. Горбатенка. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 472 с.